

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönemde Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Görülen İnsan Betimlemeleri¹

Human Imagery Seen in the Southeastern Anatolia Region in the Pre-Pottery Neolithic Period

Derya BOZKURT^{a*}

Öğr. Gör., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Nevşehir / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-2068-5193

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 5 Ağustos 2021

Kabul tarihi: 5 Ocak 2022

Anahtar Kelimeler:

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem,

Güneydoğu Anadolu Bölgesi,

İnsan betimlemeleri,

Kült,

Simgesel düşünce

ARTICLE INFO

Article History:

Received August 5, 2021

Accepted January 05, 2022

Keywords:

Pre-Pottery Neolithic Period,

Southeastern Anatolia Region,

Human imagery,

Cult,

Symbolic thought

ÖZ

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de insan betimlemeleri temelindeki bu makale; Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki kazılarda ortaya çıkarılan insan betimlemelerinin 'sembolik' anlamlarının değerlendirilmesi üzerinedir. Arkeolojinin kendi içindeki devingenliği, yorumlama biçimlerini de etkilemiş ve böylece bakış açıları çeşitlilik kazanmıştır. Arkeoloji biliminde maddi kaynaklar üzerinden soyut kavramların yorumlanmaya çalışılması her zaman daha zor ancak ilgi çekici bir konu olmuştur. Makalenin amacı, bu tür betimlemelerde karşımıza çıkan alışlagelmiş 'kutsal' olgusunu sorgulamak, tasvirler üzerindeki karşılığını kült ve simgesel kavramlar üzerinden ele almaktır. Bunu yaparken simgesel düşünce ve maddi kültür kalıntıları arasındaki etkileşim göz önünde bulundurulmaktadır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde insan betimlemelerine örnek veren her yerleşimin kronolojik tabakalanması metin içinde verilerek, bu verilerle bölgenin kronolojik gelişimi karşılaştırılarak simgesel değerlendirmelere gidilmesi hedeflenmektedir.

ABSTRACT

The subject of this study is based on human representations in the Pre-Pottery Neolithic Period; It is about evaluating the "symbolic" meanings of materials that are depicted by human representations unearthed in excavations in the southeastern Anatolia Region. The dynamism within the archeology discipline has also affected interpretation styles and thus perspectives have also gotten diversified. Trying to interpret abstract concepts through material resources has always been a more difficult but interesting subject in archeology science. The article aims to question the conventional "sacred" phenomenon that we come across in such imagery and to consider these through cult and symbolic concepts. In doing so, the interaction between symbolic thought and material culture remains is taken into account. Also, the chronological stratification of each settlement that gives examples of human imagery in the Southeastern Anatolia Region will be given in the text. By so doing, it is aimed to make symbolic evaluations by comparing the chronological development of the region with these data.

¹ Batman Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Tarih Öncesi Arkeolojisi ABD'den Dr. Öğr. Üyesi Can Yünni Gündem'e desteği ve motive edici yaklaşımı için teşekkür ederim.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: derayazici@nevsehir.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

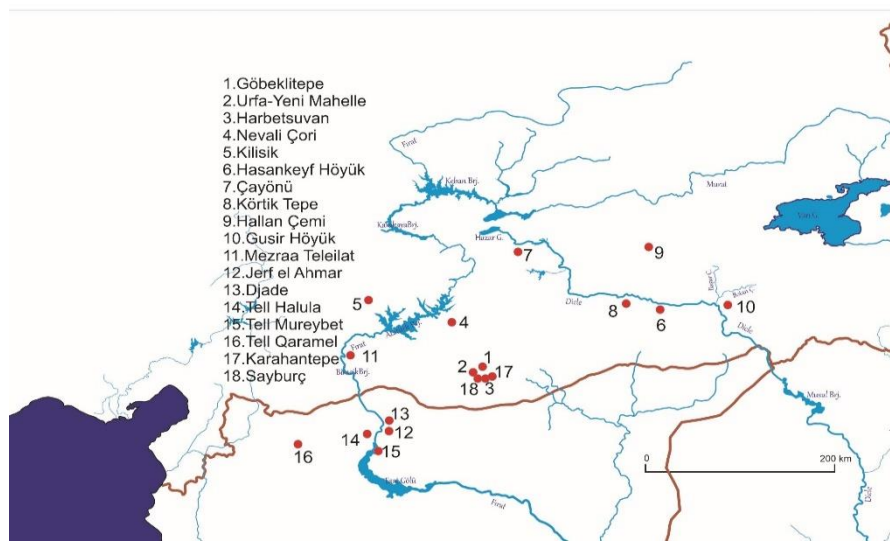
The subject of this article is the human imagery seen in the Southeastern Anatolia Region in the PPN Period. The question of why and for what purpose these imageries were made that symbolize human beings is the main question to be answered. In this direction, firstly, it is necessary to define the Pre-Pottery Neolithic Period, then to touch on the Near East geography known as the formation region of the Neolithic culture and to understand the Southeastern Anatolian Neolithic in particular. The Near East as a geographical term is comprising a very wide region starting from Palestine, including Israel, Syria, Lebanon, Jordan, Northern Iraq, Western Iran, Southeast and Central Anatolia Region, and even Cyprus in the light of recent researches. It is understood that the communities living in this region have developed this culture for six thousand years by sharing their knowledge and technologies and people have become a kind of "farmer". This formation remained in the same geography from the beginning to its development, but after completing its development, it spread to different geographies. In the Southeastern Anatolia Region, as elsewhere in the Near East, the changes that took place in the Neolithic Period had important consequences for humanity's cultural and social systems. In the early phases of the Pre-Pottery Neolithic, it's witnessed to the development of settled communities that showed significant socio- economic changes. However, these communities still retain the basic elements of the previous hunter-gatherer, egalitarian social system. In conjunction with this, institutions that enable larger social groups to stay together for long periods and act as a whole have emerged. It is understood that this way of life gradually dissolved and kinship relations started to play a more effective and more formal role during the early phases of the Pottery Neolithic Period starting from the end of the Pre-Pottery Neolithic Period. With this social differentiation, important economic changes and technological changes such as the using of widespread adoption of pottery have intertwined.

The first major change in human life is the cultural explosion in which art, tool making, and religion are seen for the first time. The second is the first time of sowing the seed, animal domestication, and the development of agriculture. Every object and symbol belonging to and identified with humans is important in archeology. Considering that symbolic thought has been around since cave paintings, we can see that the appearance of an object has great meanings. When viewed from this aspect, every symbol representing human has a meaning. The abstract has always been more difficult to interpret. However, knowing and interpreting to approach from the right angles is an inevitable issue in archeology. While doing this, it is necessary to try to reach symbolic thought based on the material culture and not to ignore the interaction. In this study, first of all, every settlement in the Southeastern Anatolia Region that gives a material of human depictions is discussed. In the text, the geographical and cultural proximity of these settlements and their similarities from time to time are mentioned.

The first depictions of the human image begin to appear in the PPN Period. In this period, people who had not yet included clay in their daily lives preferred to use stone as the main material. The first human depictions were usually made in monumental. The most common interpretation about T-shaped pillars with stylized arm and finger depictions in Göbeklitepe and Nevalı Çori is that it represents human beings with the horizontal part being the head and the vertical part being the body. It is unclear whether the reactions of prehistoric farmers to "cosmic conflicts" such as climatic changes, storms, rain, famine, or volcanic eruptions were different from those that preceded them. The transformation of natural spaces chosen as sacred for rituals into sacred places with human interference can be interpreted as reflections of shamanism's interaction with religion on established hunter-gatherers and early farmers. Ethnographic studies offer that it is believed that animals, plants, and objects that are part of the human environment in such societies have a soul and revived during rituals. In accordance with the data obtained from the recent excavations in the region, especially Göbeklitepe, we see findings that show that a masculine understanding is dominant in contrast to the "mother goddess" emphasis envisaged of the period. Was the reason why masculine figures evolved into feminine, so-called "mother goddess", after thousands of years in Çatalhöyük, were only the change in aesthetic taste? This situation could only be explained by the change in culture and the objects from the hunter-gatherer life to the sedentary life, together with the difference in lifestyle. It was inevitable to associate the reflection of feminine existence on material items with fertility and productivity that developed with agriculture. While evaluating human imagery, our comments on being masculine or feminine can actually be thought of as the subconscious reflections of roles arising from today's gender differences. Human's interest in the magical or mysterious still continues today. For this reason, thinking that they are usually made as a result of belief or, more generally, religious interactions or they are works of art arising from cultural or social changes may not be a correct interpretation. However, according to the strong data we have, it is a fact that the masculine figures of the hunter-gatherers in Göbeklitepe will turn into overweight woman figurines symbolizing fertility, soil, and birth in Çatalhöyük, and the representation of human on earth will continue for ages with different manifestations.

Giriş

Neolitik Dönem, besin üretimi, teknoloji ve yaşamı belirleyen diğer öğelerin yeniden biçimlendiği bir zaman dilimidir. Bu dönemin M.Ö. 10200-8200 tarih aralığını kapsayan erken evresi, Çanak Çömleksiz Neolitik A (*PPNA*) olarak adlandırılmıştır.² Çanak Çömleksiz Neolitik A'yı tarım ve hayvancılığa dair kapsamlı kanıtlara ulaşılan Çanak Çömleksiz Neolitik B (*PPNB*) dönemi izler (Kenyon, 1954; Akkermans, Schwartz, 2003, s.45).³ Bu dönemde Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yerleşik yaşantıya geçiş, belirli çevresel ve sosyal koşulların gelişimi sonucunda ortaya çıkmış bir cevap olarak düşünülebilir (Belfer-Cohen ve Bar-Yosef, 2002, s.19). Neolitik kültürün oluşum bölgesi olarak tanımladığımız Yakın Doğu'nun kapsam alanı; Filistin'den itibaren İsrail, Suriye, Lübnan, Ürdün, Kuzey Irak, Batı İran, Güneydoğu Anadolu Bölgesi, İç Anadolu Bölgesi ve Kıbrıs'ı da kapsayan geniş bir alanı içerir (Şekil 1) (Özdoğan, 2007, s.446-447).

Şekil 1. İsmi geçen PPNA ve PPNB yerleşimlerinin harita üzerindeki görünümü. (Sagona-Zimansky 2015, Res. 3.2)

Yakın Doğu'da yerleşik yaşamın tarımcı bir toplumun ortaya çıkmasından bağımsız bir şekilde gerçekleştiğini gösteren bulgular vardır. Örneğin, İsrail'deki bazı Orta Paleolitik Mousterian yerleşimlerinde yerleşik yaşama dair kanıtların varlığı üzerine tartışılmaktadır (Belfer-Cohen ve Bar-Yosef, 2002, s.20). Çalışmalar sonucunda yerleşik yaşam izlerinin açıkça gözlemlendiği Erken Natufyan topluluklarının kültürel olarak, tarımsal topluluklardan daha önceye tarihlenen karmaşık bir avcı-toplayıcı grup olduğu anlaşılmıştır (Akkermans ve Schwartz, 2003, s.24-26).

Neolitik Dönem'in ekonomi, sembolizm, toplumsal yapı ve bilişsel yapıların gelişiminde kritik bir dönem olduğu inkâr edilmese de bu kavramlar giderek yorumlanması daha güç konular haline almıştır. Ayrıca Neolitik'i tanımlayan geleneksel özellikler artık kronolojik açıdan da problemlidir. Neolitik öncesi bazı avcı-toplayıcı toplumlarda da keşfedilen Neolitik'in tipik özellikleri, bu dönemdeki gelişmelerin ve Neolitik kavramının yeniden değerlendirilmesini sağlamıştır (Özdoğan, 2004, s.49-50; Verhoeven, 2011, s.75-76).

² PPN: Pre Pottery Neolithic; Çanak Çömleksiz Neolitik.

³ Kathleen Kenyon, Jericho kazılarında çanak çömlek kullanımına göre Neolitik dönemi iki ana evreye (PPN-PN) ve bu evreleri de iki ana alt evreye, Çanak Çömleksiz Neolitik A (*Pre Pottery Neolithic A*) ve Çanak Çömleksiz Neolitik B (*Pre Pottery Neolithic B*) olarak ayırmıştır. Daha sonra bu ayrım diğer Neolitik yerleşimlerin neredeyse hepsinde kullanılmıştır.

İnsanı diğer canlılardan ayıran en belirgin özelliklerinden birinin “simgeleri” kullanma becerisi olduğu genel kabul edilen görüşlerden biridir (Eliade 2017, s.21). Simgesel düşünce insanın özünün bir parçasıdır ve genellikle bir şeyin “yerine geçen, temsil eden” olarak yorumlanır (Cohen 1999, s.15). Bu bağlamda insanı betimleyen bir duvar resmi, bir kabın üstündeki stilize insan motifi ya da bir dikilitaş üzerindeki insan kabartmasının neyi temsil ettiği, neyin yerine geçtiği soruları, kritik ve ele alınması gerekli sorulardır. Fakat simgeselliğe geçmeden önce Neolitik kültürlerin kökeni ile ilgili soruları cevaplamak adına genel bir Neolitik tanımı yapmak ve başlığımızın kapsam bölgesi olan Güneydoğu Anadolu Neolitiği özelinde bir çerçeve çizmek, konunun daha iyi anlaşılması açısından faydalı olacaktır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde Erken Neolitik İzleri

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, kuru tarım için gerekli olan 600 mm’lik ortalama yıllık yağış oranına sahip olan, Bereketli Hilal’in kuzey kesimine karşılık gelmektedir. Bu bölgenin Neolitik yerleşimleriyle daha güneyin Neolitik oluşumlarını ayrı gruplar olarak değerlendirmemizi gerektirecek kültürel farklılıklar mevcuttur (Özdoğan, 1996, s.278). Neolitik Dönem kronolojisinde bölgelerarası sorunlar vardır. “PPNA” ve “PPNB” terimleri Levant Bölgesi dışında kullanıldığında, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem’in “erken” ve “geç” evrelerinin kronolojik karşılığı olarak görülür. Ancak bu kronolojik eşleştirme sorunludur. Çünkü Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem’in erken ve geç evrelerinin her iki bölgede de aynı zaman dilimi içinde yayıldığı ve birbirine benzediği ön kabulüyle hareket edilir (Rosenberg ve Erim-Özdoğan, 2011, s.125-126).⁴

Güneydoğu Anadolu’da bugüne kadar kesin olarak tarihlenebilmiş en eski yerleşimler Batman Çayı ve Dicle Nehri arasında yer almaktadır. Bu yerleşimlerden biri olan Hallan Çemi’nin son üç yapı evresi yaklaşık olarak günümüzden 11 bin yıl önceye tarihlenmektedir (Rosenberg 2007a, s.1-12). Hallan Çemi yerleşiminin yaklaşık 40 km. güneyindeki, günümüzden 10 bin yıl öncesinin ilk yüzyılına tarihlenen Demirköy (Rosenberg ve Peasnell, 1998) takip ederken, güneydeki Körtik Tepe (Özkaya, Coşkun 2013) Hasankeyf Höyük (Miyake 2016, s.28-29) ve Boncuklu Tarla (Kodaş-Özdoğan 2019) yakın tarihler vermektedir. Orta Fırat Bölgesi’nin kuzeyinde ise bu dönemin başlangıcı Urfa’nın kuzeybatısında, Bozova yakınlarındaki Söğüt Tarlası ve Biris Mezarlığı yerleşimleri ile varlığını göstermektedir (Rosenberg ve Erim-Özdoğan, 2011, s.127). Demirköy’de yapılan küçük sondajlarda mimari bir unsura rastlanmamasına rağmen (Rosenberg, 2007a, s.13) Hallan Çemi (Rosenberg, 2007a, fig.6) ve Körtik Tepe (Özkaya ve San, 2007, fig.3) mimari olarak taş temelli yuvarlak yapılarla karakterize olmaktadır. Bununla birlikte Hallan Çemi’de yapılar merkezi bir alan etrafında düzenlenmiştir. Kamusal binaların varlığının yanı sıra oldukça stilize oyulmuş taş kaseler ve havanelerinin varlığı, nispeten küçük olan bu topluluğun içinde toplumsal eşitsizlik unsurlarının dengelendiği bir sosyal sistemin varlığına işaret etmektedir (Kujit-Morris 2002, s.14). Gündelik yaşamın ortak alan üzerinde şekillendirildiği bu düzen Batman Bölgesi yerleşimlerinde tespit edilememişse de her üç yerleşimde de özenle üretilmiş sayısız taş havaneli ve kâseler ele geçmiştir.

⁴ Rosenberg bu kronolojik problem karşısında Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem için mimari değişimi temel alarak (yuvarlak yapı tipinde doğrusal düzenlemeye doğru), Erken Çanak Çömleksiz Neolitik (EA) ve Olgun (Mature) Çanak Çömleksiz Neolitik (MA) ayrımını öne sürmüştür.

Şekil 2. Körtik Tepe, Taş Kap üzerindeki insan betimlemesi.
(Özkaya,Coşkun, Soyukaya 2013, sf.58)

Taş kaplara Hallan Çemi (Rosenberg, 2007a, s.3), Demirköy (Rosenberg, 2007b, s.15), Hasankeyf (Miyake, 2013, s.45) ve Çayönü (Erim Özdoğan, 2007, s.89) gibi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşimlerinde rastlanmakla birlikte en gelişkin örneklerin Körtik Tepe’de (Özkaya ve Coşkun, 2013) bulunduğu bilinmektedir. Körtik Tepe mezarlarında ölü hediyesi olarak çok miktarda görülen ve dönemin gelişkin örneklerini sunan taş kaplar, geometrik, hayvan ve insan figürü gibi çeşitli çizi bezeklerle süslenmiştir (Köksal

Schmidt ve Schmidt, 2007, s.451). Bezemeli kapların büyük çoğunluğu geometrik motiflerdir. Bunun yanında; kuş, yılan, akrep dağ keçisi ve naturalistik unsurlar kazıma veya kabartma tekniğiyle uygulandığı kap örnekleri de vardır. Şimdiye kadar sadece Körtik Tepe’de bulunan aynı türden varlıkların çizi/kazıma ve kabartma olarak gösterildiği taş levhaların ise işlevi belirgin değildir (Özkaya- San, 2007, s.28-30).Taş kaplar üzerinde yer alan bazı insan tasvirlerinin yüksek derecede soyutlama içerdiği görülmektedir. Örneğin Körtik Tepe’de ele geçen bir taş kap üzerindeki insan tasvirinde, baş kısmında iki uzun anten veya kuş tüyü benzeri şekil vardır (Şekil 2) (Özkaya-Coşkun 2012, 13).

Hallan Çemi’de, henüz tespit edilmemiş de ölülerin yerleşim dışına, Zawi Chemi ve çağdaş Levant Natufian yerleşimlerinde olduğu gibi, çevredeki mağaralara gömüldüğü düşünülebilir. Demirköy’de ise ölüler yerleşim içine gömülmüştür ve genellikle mezarlarda mezar eşyası bulunmamaktadır (Rosenberg ve Erim-Özdoğan, 2011, s.130-131). Körtik Tepe’de yerleşim içi gömütler zengin mezar eşyalıdır (Özkaya ve San, Körtik Tepe, 2007, s.23). Körtik Tepe için ekonomik veriler henüz mevcut olmasa da Hallan Çemi ve Demirköy yerleşimlerinin faunal ve bitkisel verileri, her iki toplumun da çeşitli vahşi hayvanların avlanması ve bitkilerin toplanması şeklinde besinlerini tükettiklerini göstermektedir (Rosenberg ve Erim-Özdoğan, 2011, s.131). Hallan Çemi’de yerleşim terk edildikten sonra topluluğun güneye doğru yönelmesi ile Demirköy yerleşiminin kurulmuş olabileceği, Demirköy’ün radyokarbon sonuçlarına göre MÖ 9930±50-9890±45 tarihleri arasında burada iskan edildiği düşünülmektedir (Rosenberg, 2011, s.80).

Fırat bölgesinde detaylı bilgi sahibi olduğumuz en eski yerleşim ise Göbeklitepe’dir (Schmidt, 2007a, s.116).⁵ Göbeklitepe’nin III. Evresi, Çayönü’ndeki yuvarlak planlı yapılar evresiyle yaklaşık olarak çağdaştır. Göbeklitepe’de “T” biçimli dikilitaşların bulunduğu yuvarlak planlı yapılar ile karakteristik olan kültürün kökeni açık değildir. Bazı araştırmacılar bölgede, Biris Mezarlığı ve Söğüt Tarlası’nın temsil ettiği daha eski yerel kültürlerin Göbeklitepe Kültürü’nün olası öncülleri olabileceğini düşünmektedir (Rosenberg ve Erim-Özdoğan, 2011, s.132). Göbeklitepe yerleşimi alan seçimi ve simgesel çeşitliliği ile Yukarı Mezopotamya ile arasındaki güçlü bağlantıları vurgulamıştır. Göbeklitepe ile benzer özellikler taşıyan yakın yerleşimler; Gusir Höyük, Hasankeyf, Sefer Tepe, Taşlı Tepe, Karahantepe, Hamzan Tepe, Kocanizam, Harbetsuvan ve Ayanlar’dır. Bu benzer yapılar Jerf el-Ahmar, Tell Qaramel, Körtik Tepe, Hallan Çemi, Çayönü, Tel Abr, Mureybet, Nemrik ve Kermez Dere gibi yerleşimleri de içine alan geniş bir alana yayılan kült topluluklarının varlığını destekler niteliktedir (Dietrich vd. 2012, s.76.).

⁵ 2021 yılı kazı sezonunda çalışmalarına başlanan ve bilim dünyasına ‘Taş Tepeler’ başlığı ile sunulan on bir yerleşimin varlığı ile Göbeklitepe kültürünün izleri bu yerleşimlerde somut olarak tespit edilmiştir. Karahantepe, Gürcütepe, Sayburç, Çakmaktepe, Sefertepe, Yenimahalle Höyük, Harbetsuvan, Ayanlar, Yoğunburç, Kurt Tepesi ve Taşlı Tepe bu yerleşimlerin adlarıdır (Atlas Dergisi, sf. 61). Taş Tepeler olarak adlandırılan bu yerleşimlerle ilgili henüz yeteri kadar veri yoktur. Ancak söz konusu kazılarda açığa çıkarılan ve bu makalenin de temel konusunu oluşturan insan betimlemelerine görsellerle desteklenerek yer verilmiştir.

Göbeklitepe'nin en eski yapı evresi olan III. Evre PPNA sonu ve PPNB evresinin başı arasındaki geçiş dönemine tarihlenmektedir (Hauptmann 2007, s.136).⁶ Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'in geç evrelerinde yapılar çeşitlenmiş, büyüklükleri artmış ve yapılar daha kompleks şekilde inşa edilmeye başlanmıştır. Bu nedenle erken dönemdekilere oranla yapıların toplumsal yaşamda daha belirgin bir rol oynadığı görülmektedir. Bununla birlikte, toplu olarak kullanılan bu kültürel unsurlar bu dönemde, sanatsal ifadenin odak noktası haline gelmiştir (Rosenberg ve Erim-Özdoğan, 2011, s.133). Göbeklitepe yapılarının en belirgin özelliği, içlerindeki çeşitli hayvan türlerinin betimlendiği kabartmalarla süslenmiş 'T' biçimli dikilitaşlardır. Bu yapıların işlevi belirsizliğini korumaktadır. Göbeklitepe yapılarının Çayönü'ndeki "Kafatası Binası"nda olduğu gibi, aslında ölümler için kullanıldığına dair bir kanıt bulunmamasına rağmen, yine de en azından atalar kültü ile ilgili olabileceği ileri sürülen savlar arasındadır (Schmidt, 2007a, s.123- 124). Yukarı Dicle Bölgesi'nde, Hallan Çemi'deki Proto-Neolitik kültürlerle olan benzerliğinden dolayı söz konusu kültür Göbeklitepe için bir başka öncü olarak görülebilir (Schmidt, 2007a, s.116; Schmidt, 2007b, s.162). Üçüncü bir olasılık ise Erken Çanak Çömleksiz Neolitik topluluklarının Dicle bölgesinden batıya, Fırat'a doğru yayılmış olabileceği düşüncesidir (Rosenberg ve Erim-Özdoğan, 2011, s.132).

Nevali Çori'deki kültürün yakın izleri ise yine Urfa şehrindeki Hamzan ve Karahantepe yerleşimlerinde görülür. Hamzan Tepe'nin çakmaktaşı alet yapan büyük bir merkez olduğu, Nemrik ve Byblos tipi ok uçları ve T biçimli dikilitaşları ile Nevali Çori ile benzerlik gösterdiği görülür (Çelik 2000, s.5, fig: 4-5). Urfa'nın 63 km. doğusunda Tektek dağlarında kurulmuş olan Karahantepe'de ise Göbeklitepe ve Nevali Çori ile benzer 262 kadar yekpare dikilitaş bulunmuştur. Karahantepe, Erken Neolitik Dönem'in orta evresinden itibaren gelişen bir yüksek plato yerleşmesi olarak tanımlanmıştır (Hauptmann 2007, s.150). Mevcut topoğrafya üzerinde yapılan jeomanyetik ölçümler ve yüzey taramaları göstermiştir ki, yerleşimin birbirinden farklı dört ayrı kesimi vardır. Yüzeyde T biçimli dikilitaşların bulunduğu Batı ve Doğu teraslar birinci kesim, ana kayaya oyuk yapıların bulunduğu alan ikinci kesim, yüzeyde daha çok domestik yapılarla ilişkili olabilecek buluntuların görüldüğü üçüncü kesim ve dikilitaşların çıkarıldığı ocaklar ise dördüncü kesim olarak belirlenmiştir. Yaklaşık 10 hektarlık bir alanı kapsayan bu yerleşim Göbeklitepe'den daha geniş bir alana yayılmıştır (Şanlıurfa Müzesi, Arkeolojik Eser Kataloğu).

Arkeobotanik veriler Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem ekonomisinde bir dereceye kadar gıda üretiminin gerçekleştiğini ve bu evrenin ileri aşamalarında hayvanların evcilleştirildiğini göstermektedir. Nevali Çori'de *Einkorn* ve *Emmer*, buğdayları ile mercimek dışında baklagillerin de dahil olduğu benzer bir bitkisel besin üretim modeli görülmektedir. Nevali Çori'de avlanmanın ekonomideki yeri devam ederken, küçükbaş hayvancılık da besin ekonomisinde önemli bir yer tutmaktadır (Rosenberg ve Erim-Özdoğan, 2011, s.138). Çanak- Çömleksiz Neolitik Dönem, genel anlamda besin üretimine dayalı bir yaşam biçimi ve kamusal/dinsel yapıların işaret ettiği üzere dinsel anlayışın geliştiği bir kültürel oluşumu yansıtmaktadır. Bununla birlikte, dönemin başlarında Güneydoğu Anadolu, aşama aşama Yakın Doğu'nun kültürel ilişki ağının bir parçası haline gelmiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, Yakın Doğu'nun herhangi bir yerinde olduğu gibi, Neolitik Dönem'de meydana gelen değişikliklerin insanlığın kültürel ve sosyal sistemlerinde önemli sonuçları olmuştur (Rosenberg ve Erim-Özdoğan, 2011, s.138-145).

Güneydoğu Anadolu'da Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem İnsan Betimlemeleri

İnsan görüntüsüne dair ilk üç boyutlu betimlemeler Akeramik Neolitik olarak kabul edilen Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de görülmeye başlar. Henüz kili gündelik yaşamlarına yaygın

⁶ Göbeklitepe 'Yapı Katı I' Neolitik Dönem sonrası, 'Yapı Katı II' İlk-Orta Çanak Çömleksiz Neolitik B Dönemi'ne, 'Yapı Katı III' Çanak Çömleksiz Neolitik A-Çanak Çömleksiz Neolitik B'ye tarihlenmektedir.

olarak dahil etmemiş olan bu dönem insanları, ana malzeme olarak taşı kullanmayı tercih etmişlerdir. İlk insan tasvirleri genellikle anıtsal boyda yapılmıştır. Çoğunlukla dörtgen kesitli olan “T” şeklindeki bu dikilitaşların yapının çatısını taşımak amacıyla kullanılmış olabileceği (Bilgi 2012, s.33) önerisinin yanı sıra dikilitaşların üzerindeki stilize kol ve parmak betimlemelerinden yola çıkılarak; yatay kısmının baş ve dikey kısımlarının ise gövde olarak tasarlandığı, böylece insanı temsil ettiği görüşü yaygındır. Schmidt; Göbeklitepe ve Nevalı Çori’deki dikilitaşların rahip pelerini gibi özel bir kıyafet giymiş bir grup insanı temsil ediyor olabileceğini önermektedir (Şekil 3 a,b) (Schmidt 2007b).⁷

Şekil 3. a) Göbeklitepe, dikilitaş örneği. (Schmidt 2007, sf. 203, res.80.)
b) Nevalı Çori, dikilitaş örneği. (Hauptmann 1993, sf.144, res.18.)

Dikilitaşların üzerinde görülen eril vurgular, heykellerde ön plana çıkarılan *phalluslar* dikilitaşların aslında birer *phallus* temsili olabileceğini ve bölgedeki pek çok kazıda örnekleri olan eril vurgunun simgesel yansımaları olabileceği önerisini de akla getirir (Şekil 4 a,b) (Dietrich, Notroff 2017, s.79). Göbeklitepe’de bulunan kireçtaşı *phallus* parçalarının yüksekliği ortalama 24 cm. dir. Genellikle dip kısmından kırık olarak bulunan parçalar, büyük gövdelerin varlığını düşündürmektedir. Aynı şekilde boyun kısmından kırılmış kireçtaşından insan başları da vardır. Bu örneklerden farklı olarak bir erkek heykelinin ise fallusu yoktur ve sakallı olarak betimlenmiştir (Schmidt 2010, s.248-249, fig. 20).

Şekil 4. Göbeklitepe, *phalluslu* erkek heykelleri a) (Hauptmann 2007, sf.131. Fig.25.)
b) (Dietrich ve Schmidt, 2017:fig.1-2.)

Göbeklitepe özelinde erillik vurgusunun baskın görülmesinin bir nedeni de -bir örnek haricinde- kadını betimleyen resimlerin (Yakar 2014, s.125) ya da kilden yapılmış figürinlerin olmayışıdır (Schmidt 2007b, s.123). Göbeklitepe’de şimdiye dek bulunmuş yalnızca bir tane kadın

⁷ Göbeklitepe’deki dikilitaşların üzerinde genellikle yılan, tilki, yabani domuz, akbaba, ayı, turna, sürüngen hayvanlar, yabani eşek, leopar, sığır, kırkayak, böcek ve akrep gibi eril hayvan kabartmaları vardır.

betimlemesi vardır. Söz konusu bu betimleme, Göbeklitepe II. tabakadaki aslanlı dikmenin yanında, taban üzerinde bulunan oyulmuş bir taşın üzerindeki çıplak bir kadın figürüdür. Aynı yapı içerisindeki aslan şeklindeki alçak kabartmaların arasında bulunan bu kadın betimlemesi, daha sonraki dönemde Çatalhöyük'te bulunmuş, her iki yanında kedi benzeri iki hayvanın arasında oturan kadın figüründe ortaya konulan sembolizmi akla getirir (Yakar 2014, s.118). Bir Aborjin mağara resminde doğaüstü ataları sayılan Barrginj; Namarrgun “yıldırım adam”ın eşini anlattığı motif ile Göbeklitepe'deki kadın betimlemesi arasında da benzerlikler olduğu görülür (Şekil 5 a,b.) (Yakar 2014, s.125). Ancak Göbeklitepe'deki, hem genel stil özelliklerine, yapım tekniğine hem de kullanılan tasvir/betimlemelere bakıldığında, diğer insan tasvirlerinden oldukça farklı olan bu kadın betimlemesinin henüz erken dönemlerde yapılmış bir “Vandalizm” olabileceği de öneriler arasındadır.⁸

Şekil 5. a) Göbeklitepe, kadın betimlemesi örneği. **b)** Aborjin mağarasında resmedilmiş benzer bir kadın betimlemesi. (Yakar 2014, sf.125, res.12.)

Neolitik Dönem'de Anadolu'ya baktığımızda Nevali Çori kazısında ortaya çıkarılan anıtsal heykeller ve kült yapılarının bir öncü niteliği taşıdığını görürüz (Özdoğan 2007, s.443). Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde dikilitaşlar, heykeller, çizgi tasvirler ve figürinler ile temsil edilen insan betimlemelerine dair ilk örnekler Nevali Çori yerleşiminde bulunmuştur (Hauptmann 1999; 2007). Nevali Çori'deki kireçtaşı heykeller genellikle toprağa gömülü şekilde ele geçmiştir. İnsan ve hayvan karışımı varlıklardan oluşan bu birleşik figürler, söz konusu heykellerin doğadaki ilahi güçlerin algılanma biçimini yansıtıyor olabileceği gibi ataların temsili de olabileceğini düşündürmektedir (Yakar 2014, s.77). Nevali Çori'deki III no'lu tapınak benzeri özel bir yapıda nişe gömülmüş halde, normalden daha büyük bir kafatası bulunmuştur. Başın iki yanından çıkıntı yapan kulakları ve bilinçli olarak bozulmuş yüz hatlarının aksine başın arka tarafında zigzag yaparak aşağı doğru inen yılana benzeyen bir kabartma oldukça nettir (Şekil 6 a) (Hauptmann 2007, s.144).

⁸ Batman Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Tarih Öncesi Arkeolojisi ABD'dan Dr. Öğr. Üyesi Can Yünni Gündem ile yapılan sözlü görüşme.

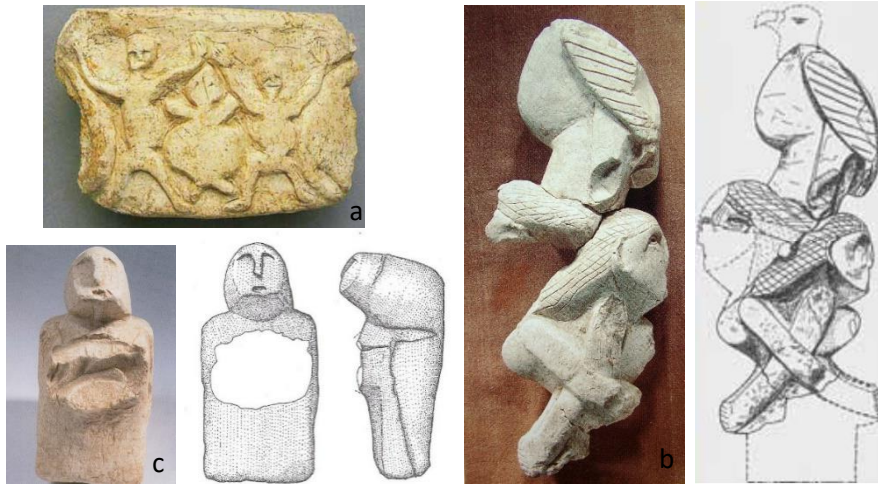

Şekil 6. a) Nevalı Çori, kireçtaşıdan yapılmış yılan betimli baş. (Hauptmann 2007, fig. 10.) **b)** Nevalı Çori, kireçtaşı minyatür maskeler. (Şanlıurfa Müzesi, Arkeolojik Eser Kataloğu)

Nevalı Çori’de bulunmuş 700 adet heykelcikten 665 tanesi insan, diğerleri hayvan figürleridir. Kilden yapılmış figürinler estetik bakımdan taş eserlerden daha zayıf olduğu ve genellikle kült alanlarından değil kırık olarak atık alanlardan ele geçtikleri gözlenmiştir. Domestik yapılarda bulunan, taş ve kilden şekillendirilmiş küçük figürinlerin büyük kült imgelerinin birer takliti olma olasılığı vardır. Genellikle hamile ya da çocuklu çıplak kadınların betimlendiği bu figürinlerin erkek olarak düşünülenleri ayakta durur vaziyette yapılmış, genellikle giysili antropomorfik eserlerdir. Kireçtaşıdan yapılmış figürinlerin çoğu heykellerin minyatür şekli olarak modellenmiştir (Hauptmann 1999, 77). Küçük boyutlu heykeller arasında stilize ve natüralist çehreli başlar da vardır. Bu açıdan benzerleri Nahal Hemar ve Güney Levant’taki bazı yerleşimlerden bilinen doğal büyüklükteki maskelerin minyatür kopyaları Nevalı Çori’de dikkat çeker (Şekil 6 b.) (Schmidt 2007b, s.82). Bu tasvirlerin sembolik anlamları çeşitli açılardan yorumlanır. Örneğin sadece eril figürinlerin taş ve mermer kullanılarak şekillendirildiği görülür. Kil yerine ulaşılması zor ama daha uzun ömürlü, dayanıklı bir malzeme olan mermerin kullanılması; gücü, dolayısıyla sonsuzluk ve ölümsüzlük hissini vermiş olabilir (Papathanassopoulos 1981, s.181).

Nevalı Çori’de kireçtaşı bir kabın dış yüzeyine kap çevresi boyunca yapılan kabartma figürler, dans edencesine betimlenen bir sahneyi tasvir etmektedir (Şekil 7 a). Ellerin tasvirine bakıldığında insan olması muhtemel olan iki kişinin daha küçük bir figürün etrafında dans ettiği görülür. Bu figürün köşeli baş kısmı, kısa bacakları ve şişman göbeği ile bir kaplumbağayı betimlediği düşünülmektedir (Lichter 2007, s.563). Kabın korunan kısmı neredeyse bütünü çeyreğidir ve bir taş kandil ya da tütsü kabı olarak yorumlanabilir (Schmidt 2007 b, s.82). Nevalı Çori’de insan ve kuş özelliklerinin birleştirildiği melez yaratıklarla bezeli totem direkleri Erken PPNB konteksti içinde ortaya çıkarılmıştır. Olasılıkla sırt sırta vermiş iki kadın ve onların başını pençeleriyle yakalamış bir kuştan oluşan kompozit heykel totem direklerine iyi bir örnektir (Şekil 7 b) (Yakar 2014, s.113, Res. No: 9). Ayrıca Nevalı Çori’deki terrazzo yapısında insan şeklinde bir *torso*⁹ ve gagası bir insan yüzüne yerleştirilmiş kuş heykeli bulunmuştur (Şekil 7 c) (Schmidt 2007b, s.79). İnsan ve kuş ilişkisinin altında yatan sembolizm, ölen kişinin ruhunun gezintiye çıkması ya da şamanın uçması ile de ilişkilendirilebilir (Yakar 2014, s.122).

⁹ *Torso*; başı olmayan, elsiz ve ayaksız gövde heykeli.

Şekil 7. a) Nevalı Çori, kabartma bezemeli kireçtaşı kap parçası. (Hauptmann 2007, sf.127, fig.16.)

b) Nevalı Çori, kireçtaşı, kuş ve insan figürlü bileşik dikilitaş. (Hauptmann 2007, sf. 126, fig.14b.)

c) Nevalı Çori, kireçtaşı kus insan hevkele. (Schmidt 2007, sf.97, res.15.)

Nevalı Çori kökenli insan ve kuş özelliklerinin birleştirildiği totem direği olduğu düşünülen dikme taşların benzerleri Göbeklitepe’de de bulunmuştur. Bölgedeki kutsal alanlarda ve yapılarda rastlanan uzun ve üzerinde çeşitli kabartmalar olan taş dikmelerin topluluklara ait totemler olabileceği öneriler arasındadır. 1.92 metre yüksekliğinde, ortalama 0,3 metre çapında ve ağırlığı bir tondan fazla olan dikmelerden birinin üzerindeki kabartma bir ayı, leopar ya da aslana ait olmalıdır. Başın altında kısa bir boyun olan dikmenin kol ve bacakları insanı andırır. Bozulmuş yüz hatlarına sahip bir insan başını tutan figürün, “aslan insan” ya da insan kollu “ayı insan” olması muhtemeldir (Köksal-Schmidt, Schmidt 2010, s.75).

Şanlıurfa’daki Karahantepe ve Sayburç yerleşimlerinden ele geçen kült ve konut alanlarından bulunan insan betimleri, kazı çalışmalarına yeni başlanmış olmasına rağmen, önemli bilgiler sunar. Yuvarlak planlı yapıların yanında, Göbeklitepe kültüründen de bildiğimiz, alanın terk edilirken bilinçli olarak gömülmesi geleneği, bu yerleşimlerde de kendini göstermektedir. Karahantepe yerleşimindeki verilere baktığımızda, Göbeklitepe’nin aksine, hayvan betimlemesinden çok insan figürlerine ağırlık verilmiş olduğunu görürüz. Hatta daha da ilgi çekicisi, figürlerin yüzlerinde duygu ve ifadelerin de verilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Çift başlı insan figürleri, dişlerin belirgin şekilde ön plana çıkarıldığı insan başı ya da leopar taşıyan insan figürleri bu eserlere örneklerdir (Şekil 8) (Atlas Dergisi, s.61).

Şekil 8. Karahantepe insan betimlemeleri, Şanlıurfa Müzesi Arkeolojik Eser Kataloğu

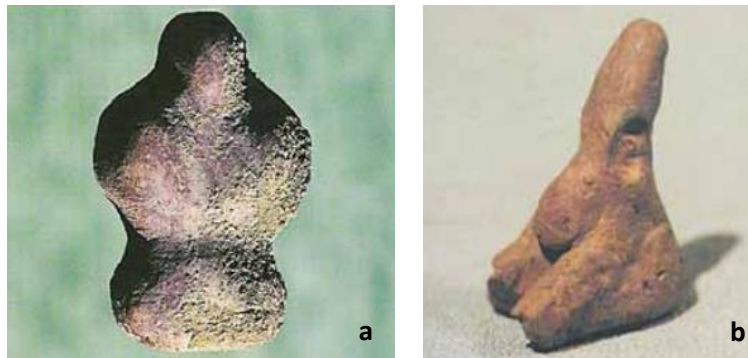
Sayburç yerleşiminde ise kireçtaşı ana kaya içine açılmış yaklaşık 11 m. çapında dairesel planlı çukur tabanlı bir yapı karşımıza çıkar. Duvar boyunca uzanan, ana kayadan şekillendirilmiş 1 m. yüksekliğinde bir seki bulunmaktadır. Sekinin ön yüzünde birbiri ile ilişkili beş figür vardır. Doğu kısımdaki üçü, cepheden betimlenen bir insan ile iki yanında olmak üzere insana yönelmiş birbirinin

kopyası iki leopardır. Batıdaki leoparın özellikle belirtilen fallusu ile bir erkek olduğu anlaşılmaktadır. Sağ eliyle fallusunu tutan insan figürü de bir erkek betimlemesidir. Diğer eli karnının üzerindedir. Gövde ve bacak boyunda görülen orantısızlık ya oturur durumda betimlendiğini ya da fiziksel bir rahatsızlığı olduğunu akla getirmektedir. Ancak bacakların üst kısmına yapılan yuvarlak çıkıntılar, oturur pozisyonda olduğu ihtimalini kuvvetlendirir niteliktedir. Boyundan inen üçgen kolye benzeri verev çizgilerin benzer örnekleri bölgede görülmüştür. Alın kısmında kazıma ile yapılmış derin bir çizgi, yuvarlak bir yüz üzerinde büyük gözler, kulaklar ve kalın dudakları belirgin yapılmıştır. Kompozisyonun batı tarafında bir insan betimlemesi daha vardır. Bu figür leoparlar gibi profilden betimlenmiştir. Karın kısmındaki fallustan da anlaşılacağı üzere erkek olan bu tasvir; hafifçe çömelmiş pozisyonda, açık duran sol kolu dirsekten kıvrılarak yukarı kaldırılmış ve eli altı parmaklı yapılmıştır. Gövdesine yakın yapılmış sağ kolu ise dirsekten bükülü ve elinde aşağı doğru sarkan bir yılan betimlemesi vardır. Figürün yüzü en sondaki boğaya dönük şekildedir. Boğa profilden kazıma kabartma şeklinde yapılmış ancak gövde yandan gösterilmiş olmasına rağmen iki boynuzu da belirgin olarak görülecek şekilde üstten betimlenmiştir. (Şekil 9) (Şanlıurfa Müzesi, Arkeolojik Eser Kataloğu, s. 36-37).

Şekil 9. Sayburç, seki üzerindeki insan ve hayvan betimleri. (Şanlıurfa Müzesi, Arkeolojik Eser Kataloğu)

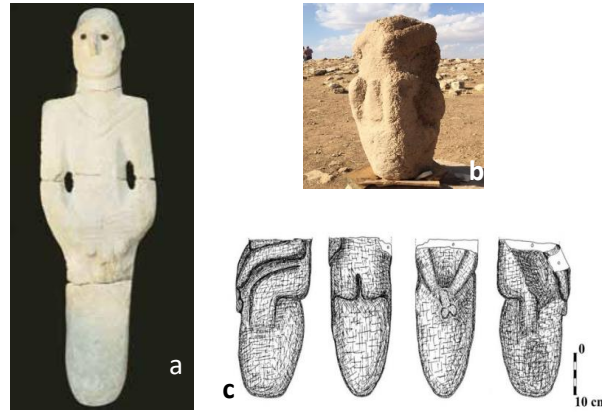
Dicle bölgesindeki önemli bir Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşimi olan Çayönü'ndeki heykelticilere baktığımızda ise çoğunun kadın heykelticikleri olduğu düşünülmektedir. Genellikle oturmuş ya da çömelmiş şekilde, stilize olarak betimlenmişlerdir. Taştan yapılmış sadece bir tane kadın heykeltiği vardır (Şekil 10 a,b) (Erim-Özdoğan 2007, s.88, fig.81).

Şekil 10. Çayönü a) Taş b) Pişmiş toprak stilize kadın figürinleri (Özdoğan 1999, 35, fig.73-74.)

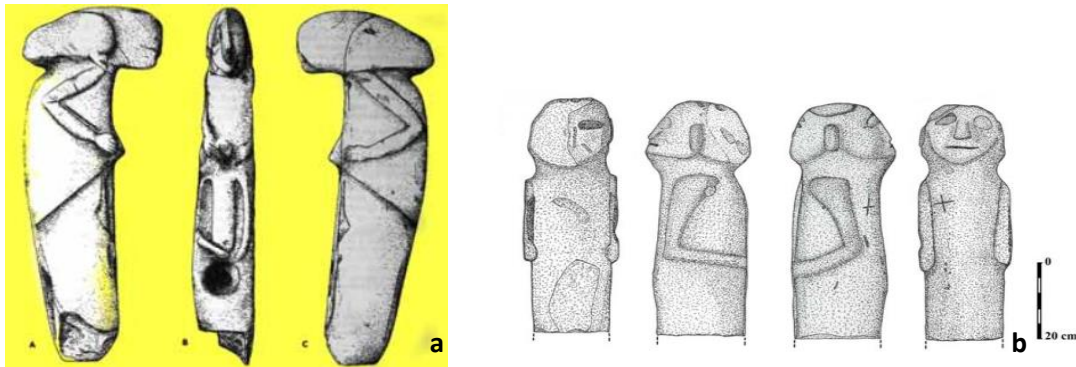
Şanlıurfa şehir merkezi içindeki Yeni Mahalle'de ortaya çıkarılmış olan, yaygın bilinen ismiyle Urfa Heykeli; yüksekliği 1.93 m. olan, sanki bir kaide üzerine oturtulacak şekilde özellikle yuvarlatılmış ayakları ile fallusu olan kireçtaşı bir erkek heykeldir (Şekil 11 a) (Çelik 2007,165-178). Şanlıurfa'da bulunan Harbetsuvan Tepe yerleşiminde de yaklaşık 70 cm. boyutlarında baş kısmı kırık ve fallusu olan bir erkek heykeli bulunmuştur (Şekil 11 b). Taban kısmı sanki bir zemine oturtulacak şekilde yuvarlatılmış olan bu heykel çok yakınındaki Karahantepe'de bulunan erkek heykelleri ile yakın özellikler taşır (Çelik, Uludağ, Tolon 2018, s.19-25). Karahantepe'de oturur şekilde

betimlenmiş bir başka erkek heykeli de Göbeklitepe ve Yeni Mahalle'deki falluslu heykellere benzer (Şekil 11 c) (Çelik 2016, s.6-7).

Şekil 11. a) Urfa Heykeli (Schmidt 2010, fig.14), b) Harbetsuvan Tepe erkek heykeli (Uludağ, Çelik, Tolon 2018, sf.25, fig.1) c) Karahan Tepe oturan *phalluslu* erkek heykeli. (Çelik 2016, sf.18. Res. 3)

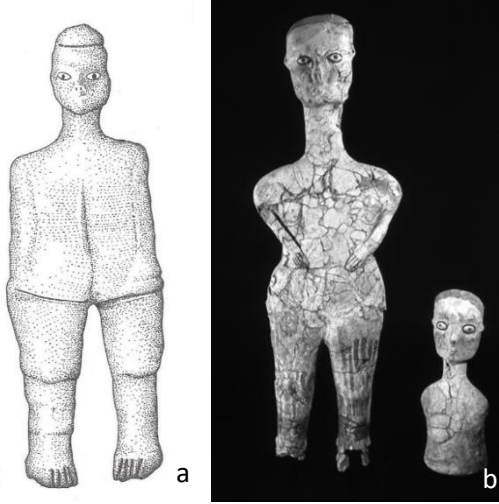
Nevali Çori'nin yaklaşık 85 km. kuzeyindeki Kilisik'te de benzer nitelikte büyük bir antropomorfik heykel bulunmuştur (Şekil 12 a). Bu durum bölge içerisinde bu tür heykellerin varlığını destekler niteliktedir. T şeklindeki bir dikilitaşın üzerinde iki insan kabartması vardır; üst üste yapılmış kol, parmak ve başı olan bir heykeldir (Yakar 2014, s.119). Kilisik heykeli, korunan 80 cm. yüksekliğiyle, boyları 3 m.yi aşan monolitik T biçimli dikilitaşlarla karşılaştırılmayacak kadar küçüktür. Alt kısmında bir tabana ya da sekiye yerleştirmek için yapıldığı düşünülen çıkıntı kırık olduğundan stelin orijinal halinin daha büyük olduğu düşünülmektedir. Ön tarafında dar ve uzun olarak belirtilmiş yüz, arka kısımda geniş tutulmuş baş kısmından çıkmaktadır. Yanlara yerleştirilmiş bükülü kollar belirgin olarak yapılmış, ayrıntılı şekilde betimlenen eller ise heykelin ön tarafında bir çıkıntının üzerinde birleşmektedir. Bu çıkıntının daha küçük bir insan başı olması muhtemeldir. Bu ikinci figürün sol kolu ince vücutundan aşağı doğru düz bir şekilde uzanırken, sağ kol biraz daha bükülü ve vücudun alt kısmına doğru yapılmış yuvarlak bir girintiye doğru uzanmaktadır. Bu girintinin phallus olup olmadığı kesin olmamakla birlikte Göbeklitepe'de bulunan örneklerden farklıdır. Bazı dikilitaşlarda olduğu gibi yanlarda kolların altından aşağı doğru sarkan parçaların figürün giysisi olabileceği de önerilir. Kolların bükülü şekilde betimlenmesi ile Yukarı Mezopotamya'daki T biçimli dikilitaşlarla benzerlik gösteren Kilisik heykeli bir diğer yandan Göbeklitepe ve Nevali Çori'den bilinen totem direkleri ile de benzerlik taşır (Hauptmann 2012, 22-23).

Şekil 12. a) Kilisik, antropomorfik heykel. (Çelik 2005, sf.9, fig.9.) b) Gaziantep, çift yüzlü insan heykeli. (Çelik 2016, sf.18, res.4.)

Kilisik heykeline benzer bir diğer buluntu da Gaziantep Arkeoloji Müzesi'nde bulunmaktadır. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e ait çift taraflı insan yüzüne sahip bu heykelin gövdesinin her iki yanına kollar belirgin bir şekilde yerleştirilmiş ve başın hem ön hem arka tarafında yüz ayrıntıları

kabartma şeklinde yapılmıştır (Şekil 12 b) (Bulgan, Çelik 2011, s.85-90). Bilinmeyen bir başka buluntu yerinin varlığını gösteren bu figür, bilinen erken heykeller T biçimli dikilitaşların olduğu grupta değerlendirilmekte ve Erken Roma Dönemi tanrısı Ianus benzeri çift yüzlü bir yaratığı andırmaktadır (Hauptmann 2012, s.23).

Şekil 13. Ain Ghazal insan heykelleri.
a) (Schmidt 2006, sf.92, res.6.)
b) (Rollefson 2008, sf.402, Fig. 11a.)

Yakın Doğu Neolitiğine baktığımızda ise üç boyutlu insan tasvirleri arasında akla ilk gelen Ain Ghazal'daki iki farklı çukurun içindeki buluntu grubudur. İlk grupta 80-90cm boyutlarında 12 adet heykel ile 35-40 cm. arasında değişen 12 adet insan büstü bulunmuştur. Dış yüzeyleri alçıyla sıvanmış, kilden yapılmış bu heykel ve büstler oldukça özensiz biçimlendirilmişlerdir. Bu kaba görünümlerinin nedeni bu tasvirlerin işlevlerinden kaynaklanabileceği gibi hammaddelerinde kullanılan çamur ve alçıdan büyük boyutlu bir eser yapmanın zorluğundan da kaynaklı olabilir. Ayakta durur vaziyette şekillendirilmiş ve bazılarında altı tane ayak parmağı yapılmıştır. Ain Ghazal'daki bir diğer çukurda da 11 adet insan heykeli ve büstü bulunmuştur. Levant'ta PPNB kazılarında heykel ve büstlerin saklanması sadece bir yerleşime ait özellik değildir. Çanak çömlek öncesi Neolitik yerleşimlerde insan kafataslarının kil veya alçı ile kaplanarak saklanması yaygın bir ritüel

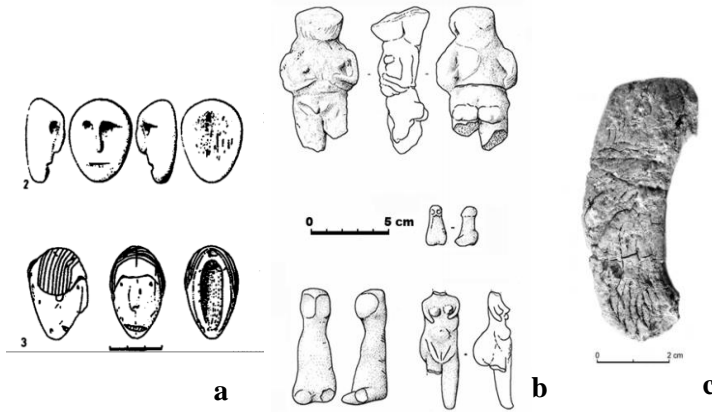
uygulama olmuş (Tekin 2017, s.181) ve Neolitik Dönem boyunca süregelmiştir (Şekil 13 a,b) (Silistreli 1989, Özdoğan-Özdoğan 1998).¹⁰

Suriye'de Fırat'ın akış yönüne göre sol tarafında yer alan Jerf el-Ahmar yerleşimi Tişrin Barajı'nın 2 km. kuzeyinde bulunmaktadır (Ayrıntılı bilgi için bkz; Stordeur-Abbes 2002). Doğu ve batı olarak iki höyükten oluşan yerleşimin doğu höyüğünde birbiri üzerine inşa edilmiş dokuz köy yerleşiminin 500 yıl boyunca kesintisiz devam ettiği tespit edilmiştir. Tell Mureybet buluntularıyla çağdaş yerleşim PPNA dönemine tarihlenmektedir (Tekin 2017, s.186). Jerf el- Ahmar'daki Neolitik mimari Yakın Doğu'daki çağdaş yerleşimlerle benzerdir. Yuvarlak planlı bir yapının içinde dörtgen planlı altı tane odanın yer aldığı binanın odalarından birinin taban altından başı kesilerek alınmış yetişkin bir bireye ait iskelet bulunmuştur (Akkermans-Schwartz 2003, s.54; fig. 3-6). Jerf el Ahmar'da insan yüzü şeklinde minyatür masklar ortaya çıkarılmış (Şekil 14 a) ve bir tür kuşu temsil ettiği düşünülen yaklaşık 2 m. boyundaki iki tane etkileyici dikilitaş, yerleşimdeki bir binayı süsler şekilde bulunmuştur. Jerf el-Ahmar'daki bu büyük dikilitaşlar belki de Anadolu'daki monolitik heykel sanatında olduğu gibi PPNA'dan EPPNB'ye geçişin habercisi olmuştur (Rollefson 2008, s.390). Jerf el Ahmar'daki taş figürin formları ve görüntüleri bazı PPNA formlarına oldukça benzerdir ve Özdoğan'ın da belirttiği gibi bu nesnelere fallik temalar üzerinde yoğunlaşmıştır (Atakuman 2015, s.778; fig.18).

Fırat'ın kuzeyindeki bir diğer PPNA yerleşimi olan Mureybet'te de insan özelliklerine sahip bir baykuş figürünü ve sekiz dişi insan figürünü bulunmuştur (Şekil 14 b) (Rollefson 2008, s.390). Taş veya pişmiş kilden yapılmış bu sekiz figürün kadın temsilidir. Çoğunluğu şematik olan bu figürinlerin cinsiyetlerinin açık belirtileri vardır. Aralarından ikisi ise herhangi bir net cinsel karakter sergilemez. Eril bir örnek olmamakla birlikte sadece bir tane zoomorfik figür ve yırtıcı bir kuş temsili vardır

¹⁰ Ain Ghazal'da PPNB'de iskeletlerin sert kireçtaşı tabanların altına gömüldüğü ve bir süre sonra başların yerinden çıkarıldığına dair örnekler bulunmuştur. Alçı sıvalı kafatası geleneğinin örnekleri Köşk Höyük ve Çatalhöyük'te de ata kültürünü temsil eder.

(Cauvin 2002, s.25-29). Mureybet'teki yumuşak kireçtaştan şekillendirilmiş bu heykellerden çok

Şekil 14. a) Jerf el Ahmar, masklar. (Stordeur-Abbes, 2002, sf. 583, fig.15, no. 2-3), **b)** Mureybet, insan figürinleri. (Cauvin 2000, sf.27-28, fig. 7-8.) **c)** Tell Qaramel, insan heykeli. (Mazurowski 2009, sf. 581, fig.19.)

daha büyük bir forma sahip olanı Tell Qaramel yerleşiminde de ele geçmiştir (Şekil 14 c). Yüzeyinde tırnak izleri olan bu heykel güneşte kurutulmuş çamurdan şekillendirilmiştir. Şematik bir forma sahip, sadece burun kısmı belirgin yapılan bu figür erken PPNA'ya tarihlenmektedir (Mazurowski 2012, s.580-581). Genel olarak PPNA'da ve özellikle Mureybet'te kadın teması heykelcikler üzerinde temsil edilmektedir. Ancak ilginçtir ki Jerf el Ahmar'da bu tema ele alınmamıştır (Stordeur-Abbes 2002, s.583, fig. 15:2-3)

Kuzey Suriye'deki kazılardan Tell Halula yerleşiminde Çanak Çömlek Öncesi Neolitik ve Geç Neolitik sonu olmak üzere (M.Ö.7900-5300) toplam 40 evreden oluşan bir Neolitikleşme süreci vardır. Çağdaşı diğer yerleşimlerde olduğu gibi, köy yerleşimi özellikleri taşımakta ve bu dönem köy yerleşimlerinin önemli özelliği olan binaların yapım dizilimindeki doğu-batı şeklindeki yön birliğine sahiptir. İçlerinde bazıları taş işçiliği, hayvan kesimi gibi üretim ve atölye olarak kullanılmış olması muhtemel işliklerdir (Molist-Faura 1999, s.28). Bu yerleşimde PPNB'ye tarihlenen dörtgen planlı bazı binaların özenli sıvandığı, hatta bir binanın tabanında yaklaşık bir metrekareyi kapsayan kısmında 23 tane kadın figüründen oluşan boya bezeme bulunmuştur. Boyları 14 ile 21 cm arasında değişen kırmızı aşı boyası ve siyah renk kullanılan figürler gri sıva üzerine resmedilmişlerdir (Akkermans-Schwartz 2003, s.63). Boya bezeme yapıldıktan sonra yüzeyi bilinçli olarak parlatılmış gibidir (Şekil 15) (Molist 1998, s.84)

Şekil 15. Tell Halula, taban üzerinde insan bezemeleri. (Tekin 2017, sf. 229, res. 71.)

Tartışma ve Sonuç

Tarımın keşfi ile birlikte hayvan ve insan arasında kurulan dinsel bağ yerini bitkilerle kurulan başka bir gizil güce bırakır. Bitkileri kültüre almada önemli bir rol oynayan kadının büyük oranda toprakla özdeşleştirilmesi sonucunda dişiliğin kutsallığı hissedilir oranda eşya sanatına yansır (Eliade 2003a, s.58). Fakat kutsal olan sadece kadın olmamıştır. İnsanoğlunun doğadaki pek çok olguya bu anlamı katmış olması nedeniyle kutsallığı pek çok şeyde aramak mümkündür (Eliade 2003b, s.27-30). Ancak söz konusu tüm betimlemelere bu anlamı yüklemenin de problemleri olacaktır. Kadının varoluş ve var ediş şeklindeki gizem, tarih boyunca pek çok dinde ilgi çekici bir konu olmuştur. Paleolitik sanatta kadın-erkek sembollerinin simgesel bir dili olduğunu savunan Leroi-Gourhan'a göre figürler ve işaretler birbirinin yerine kullanılabilir. Çizilen bir bizon resminin, örneğin geometrik işaretlerle aynı dişil değer taşıyabileceğini önermiş; eril ve dişil arasında dinsel olarak bir tamamlayıcılık olduğunu savunmuştur (Eliade, 2003a, s.34-35).

Çıplak kadın betimlemelerine ait sembolizmin bereketle ilişkili olduğuna yönelik öneriler vardır. Kuzey Suriye'deki Tell Halula'da taban resimlerinde betimlenmiş kadın figürlerinin bir dans ritüeli esnasında doğurganlığı temsil ettikleri düşünülür. Ancak Göbeklitepe'de bulunan tek kadın betimlemesi örneğinde olduğu gibi vahşi hayvanların yakınlarına ya da bitişğine yapılan figürler de doğanın gücünü vurgulama amaçlı yapılmış olabilirler (Yakar 2014, s.118).

Verhoven'a göre Yukarı Mezopotamya'da Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in sembolizmi, toplumsallaşma, simgecilik, insan ve hayvan arasındaki bağlantı ve ifadelerdeki canlılık olarak dört temel unsura dayanır. Örneğin Üst Paleolitik'te mağara sanatında kuytu köşelerde yapılan simgelerin, Neolitik Dönem'de daha açık şekilde sergilenmesi toplumsallaşma göstergesidir. Baskın sembolizmde ise daha çok PPNB'de dikilitaşlar, maskeler, hayvan boynuzları veya sıvalı kafatasları gibi görsel gücü hatırlatmaya yönelik olan simgesel temsiller vardır. Evcilleştirme, doğurganlık ve yaşamı birkaç açıdan ele alan canlılıkla ilgili PPNB'de kült alanlarında bulunmuş insan kafataslarının bereketle ilişkili olarak yaşam gücünü arttırdığı düşünülür (Verhoven 2002, s.8).

Genellikle hayvanlara egemen ya da baskın değil ancak yakın ilişki içinde betimlenen figürinlerin cinsiyet oranlarına bakıldığında, Göbeklitepe'de eril bir çoğunluk varken, çağdaşı diğer yerleşmelerde daha eşit bir durum gözlenmiştir (Benz-Bauer 2013, s.15-19). Göbeklitepe gibi kolektif çalışma gerektiren yapıları zor kült alanları, ortak kimliği güçlendiren ve bu gücünü çevredeki diğer topluluklara kanıtlamak isteyen yerleşimlerdir. Yapımları büyük oranda insan enerjisi gerektiren Göbeklitepe, Çayönü, Jerf el-Ehmar ve Djade'deki kült yapıları, bir süre kullanıldıktan sonra bilinçli olarak yakılmış veya yapıların üzerleri toprakla kapatılmıştır. Bu gömme ritüelinin nedenleri bilinmemekle birlikte, Körtik Tepe ve Nevali Çori gibi yerleşimlerdeki mezar eşyaları ya da figürinlerin kasıtlı tahribatında da benzer nedenler olduğu düşünülür (Benz, Bauer 2013, s.17-18). Nevali Çori'de yaşayan yerleşik avcı-toplayıcı ve tarımcı topluluklar bölgedeki çağdaşları gibi büyüsel gördükleri cansız nesnelere koruyucu ya da iyileştirici bir gücü olduğuna inanmış olabilirler. Şaman ya da büyücü gibi ritüel uygulayıcılarının kötücül düşünceleri ya da doğüstü güçleri uyandırmak için bu tür objelerin yapılmış olması da olasıdır (Yakar 2014, s.78). Karahantepe ve Sayburç gibi yerleşimlerdeki betimlemelere baktığımızda insan-hayvan bütünlüğünün yanında net bir şekilde vurgulanan phallusu ve dolayısıyla erkeklik vurgusunu görürüz. Özellikle Sayburç'ta bir sekinin üzerine kazınan tasvirlerde eril betimler baskındır (Şanlıurfa Müzesi, Arkeolojik Eser Kataloğu, s.38).

Bir başka konu da figürinlerin yapımlarına göre farklı özellikler gösterip göstermediğidir. Kilden yapılan figürinlerde erkek olanlar genellikle ayakta duran, çıplak olan ve *-itifallis-* ereksiyon halinde betimlenmiş, kadınlar ise oturarak yapılmışlardır. Kilden hayvan

figürinleri ise çok azdır. Kullanılan malzemeye güç ve sonsuzluk gibi bir anlam yüklendiği; taş ya da mermer gibi hammaddelerin bu nedenle figürlerin yapımında kullanıldığını önerenler de vardır. Kireçtaşı örneklerine baktığımızda ise buluntuların çoğunun tek parça olduğunu, megalitik yani çok büyük boyutlu taşlardan yapılmış el ve ayakları olan T şeklindeki dikilitaşların minyatür taklitleri şeklinde olduğunu görürüz. Benzerleri Nahal Hemar ve Güney Levant'taki bazı buluntu yerleşimlerinden bilinen doğal büyüklükteki taş maskelerin minyatür olarak yapılmış bir kopyası Nevali Çori'de bulunmuştur (Schmidt 2007b, s.100, res.18).

Tarihöncesi çiftçilerin iklimsel değişiklikler, fırtına, yağmur, kıtlık veya volkanik yanardağ patlamaları gibi “kozmetik çatışmalar” karşısında verdikleri tepkilerin kendilerinden önceki toplumlardan farklı olup olmadığı belirsizdir. Ayinler için kutsal olarak seçilen doğal mekanların (Batı Anadolu'da Latmos Tepe) insan dokunuşu ile kutsal mekanlara dönüştürülmesi (Göbekli Tepe) şamanizmin yerleşik avcı-toplayıcılar ve ilk çiftçiler üzerinde din ile olan etkileşiminin yansımaları olarak yorumlanabilir. Etnografik araştırmalar bu tür toplumlarda insan çevresinin bir parçası olan hayvanların, bitkilerin ve nesnelere bir özü-ruhu olduğunu ve bu tür bezemelerin ya da nesnelere ritüeller sırasında canlandığına inanıldığını düşündürmektedir. Dans ve şarkılarla canlandırılmaya çalışılan olaylar, topluluk duası olarak da adlandırılacak bir ritüelin şaman tarafından yönlendirilmesiyle gerçekleştirilir (Yakar 2014, s.220). Görülüyor ki son yıllarda yapılan kazılar Neolitik kavramıyla adeta özdeşleştirilmiş olan “ana tanrıça” kavramının inanç sistemindeki yerini değiştirmekle kalmamış, Şamanizm olarak da tanımlanan doğa etkilerinin tasvirler üzerindeki izlerini açığa çıkarmıştır (Schmidt 2007a, s.117).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde son yıllarda yapılan başta Göbeklitepe olmak üzere kazılardan elde edilen verilere göre dönemin öngörülen ‘ana tanrıça’ vurgusunun aksine eril bir figür anlayışının baskın olduğunu destekleyen buluntular görürüz. Bir nevi ‘baba tanrı’yı sembolize eden bu erkek figürlerin binlerce yıl sonra Çatalhöyük'te ‘ana tanrıça’ya evrildiği söylenebilir. Bu değişim, avcı toplayıcı toplumlardan besin üretimine geçen dolayısıyla yaşam tarzının değişmesiyle kültürün ve sembolize ettiği nesnelere de değiştiğini gösteren radikal bir değişimdir. Kadının birdenbire maddi eşyalarda varlığını bu denli fazla göstermeye başlaması tarımla birlikte gelişen bereket ve verimliliğin artışı ile ilişkilendirilmiştir. Özellikle Çatalhöyük yerleşimindeki figürlerin şişkin karınlı çıplak kadın betimlemeleri şeklinde olması anaerkilliğe geçişin simgesi olarak görülmüştür. Tabii bir yandan da insan betimlemelerinin değerlendirilmesi yapılırken eril ya da dişil olmaları üzerinden yaptığımız yorumlar aslında günümüzdeki cinsiyet farklılığından kaynaklı rollerin bilinçaltımızda oluşturduğu yansımalar olarak varsayabiliriz. İnsanın büyüsel ya da gizemli olana ilgisi günümüzde halen süregelmektedir. Bu nedenle genellikle inanç ya da daha genel anlamıyla dinsel etkileşimlerin sonucunda yapıldıklarını; kültürel veya sosyal değişimlerden kaynaklı bir sanatın ürünleri olduklarını düşünmek de doğru bir yorumlama şekli olmayabilir. Ancak elimizdeki somut verilere göre şu bir gerçektir ki; Göbeklitepe'nin avcı toplayıcı eril insan figürleri, Çatalhöyük'te bereketi, toprağı ve doğumu sembolize eden şişman kadın figürlerine dönüşecek ve insanın yeryüzündeki temsili, farklı tezahürlerle çağlar boyu devam edecektir.

Kaynakça

- Akkermans, P., Schwartz, G. (2003). *The Archaeology of Syria: From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies (c.16,000-300 BC)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Atakuman, Ç. (2015). From Monuments to Miniatures: Emergence of Stamps and Related Imagebearing Objects during the Neolithic, *Cambridge Archaeological Journal* Volume 25. s.759-788.
- Belfer- Cohen, A., Bar-Yosef, O. (2002). Early Sedentism in the Near East A Bumpy Ride to Village Life. I. Kujit içinde, *Life in Neolithic Farming Communities Social Organization*,

- Identity, and Differentiation*, s. 19-37, New York: Kluwer Academic Publishers.
- Benz, M., Bauer, J. (2013). Symbols of Power - Symbols of Crisis? A Psycho-Social Approach to Early Neolithic Symbol Systems, *Neo-Lithics* 2/13, s. 11-24, ex oriente: Berlin.
- Bilgi, Ö. (2012). *Anadolu'da İnsan Görüntüleri, Klasik Çağ Öncesi*, İstanbul: Aygaz Yayınevi.
- Bulgan, F., & A Çelik, B. (2011). A New Statue from Gaziantep in Southeast Turkey, H. Taşkıran, M. Kartal içinde, *Işın Yalçınkaya'ya Armağan*, s. 85-90, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Cauvin, J., (2002). The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture, W. Ashmore, C. Gamble, J. O'Sea, C. Renfrew (eds.), University of Cambridge.
- Cohen, A.P., (1999). *Topluluğun Simgesel Kuruluşu* (Çev. Mehmet Küçük), Ankara: Dost Yayınevi.
- Çelik, B. (2000). "An Early Neolithic Settlement in the Center of Sanlıurfa, Turkey", *Neo-Lithics* 2/3, s. 4-6.
- Çelik, B. (2007). Şanlıurfa Yeni Mahalle-Balıklıgöl Höyüğü, M. Özdoğan, N. Başgelen içinde, *Türkiye'de Neolitik Dönem*, ss.165-178, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Çelik, B. (2016). Yeni Buluntular Işığında Seramiksiz Neolitik Dönem Erkek Figürleri, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 17, s. 3-18.
- Çelik, B., Uludağ, C., Tolon K. (2018). Harbetsuvan Tepesi'nden Bir Erkek Heykelciği, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 38. Sayı, s. 19-25.
- Dietrich, O., Köksal-Schmidt, Ç., Kürkcüoğlu, C., Notroff, J. ve Schmidt, K. (2012). Önce Kutsal Alanlar Sonra Kentler Kuruldu, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Mayıs-Haziran, Sayı 27, s. 64-77.
- Dietrich, O., Notroff J., (2017). Erken Neolitik Dönem Göbekli Tepe Yukarı Mezopotamya'da Sosyal Karmaşıklığın İlk Adımları, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Temmuz, 46. Sayı, s. 66-81.
- Eliade, M. (2003a). *Dinler Tarihine Giriş*, İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Eliade, M. (2003b). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Eliade, M. (2017). *İmgeler ve Simgeler* (Çev. M. Ali Kılıçbay), Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Erim-Özdoğan, A. (2007). Çayönü, M. Özdoğan, & N. Başgelen içinde, *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, s. 57-97, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Hauptmann, H. (1999). The Urfa Region, M. Özdoğan, N. Başgelen içinde, *Neolithic in Turkey the Cradle of Civilizations*, s. 65-85, İstanbul.
- Hauptmann, H. (2007). Nevalı Çori ve Urfa Bölgesinde Neolitik Dönem: Genel bir bakış, M. Özdoğan, N. Başgelen içinde, *Türkiye'de Neolitik Dönem*, s.131-164, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Hauptmann, H. (2012). "Kommagene'de İlk Neolitik Dönem Kçltsel Betimler", (ed. Wagner. J.) Fırat Kıyısında Tanrı Kralları, Kommagene'de Yeni Kazılar ve Araştırmalar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s.13-25.
- İpek, B. Ve Çiftçi, Y. (2020). Boncuklu Tarla Doğu Alanı Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Mimarisi ve Köy Mekan Organizasyonu, *Mukaddime*, 11 (1), s.212-234.
- Karul, N. Kozbe, G. Yavuzkır, A. (2021). *Şanlıurfa Müzesi, Arkeolojik Eser Kataloğu*, İstanbul.
- Kenyon, K. (1954). Excavations at Jericho. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, s. 103-110.
- Kodaş, E. ve Erdoğan, N. (2019). Boncuklu Tarla 2017 yılı kazıları. *40. kazı sonuçları toplantısı cilt 1*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 693-710.
- Köksal-Schmidt ve Ç., Schmidt, K. (2007). Boncuklar, taş kaplar, taş tabletler el sanatlarında uzmanlaşma ve taş devri sembol sistemi, Clemens, L., Gün, S. İçinde, *12000 yıl önce Anadolu, insanlığın en eski anıtları*, Badisches Landesmuseum Karlsruhe, s. 449-456,

Stuttgart.

- Köksal-Schmidt ve Ç., Schmidt, K. (2010). The Göbekli Tepe 'totem pole'. A first discussion of an autumn 2010 discovery (PPN, Southeastern Turkey). *Neo-Lithics* 1/10, s. 74-76.
- Kujit I. & N. Goring-Morris (2002). Foraging, farming and social complexity in the Pre-Pottery Neolithic of the Southern Levant: a review and synthesis. *Journal of World Prehistory* 16 (4), s. 361-440.
- Lichter, C., (2007). "Anadolu'da Neolitik Devrim", *12000 yıl önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, Badisches Landesmuseum: Karlsruhe.
- Mazurovski F.R., (2012). Tell Qaramel: Excavations 2009, *Polish Archaeology in the Mediterranean 21, Polish Centre of Mediterranean Archaeology, University of Warsaw (PCMA-UW), Syria*, s. 559-582.
- Miyake, Y. (2013). Hasankeyf Höyük, Batman: Dicle'nin ilk köyü. N. Karul içinde, İ. Baştuğ (Çev.), *Arkeoatlas: sayı 8*, s. 40-47.
- Miyake, Y. (2016). Origins of Pottery as Technological Innovation in Southwest Asia, Ü. Yalçın İçinde, *Anatolian Metall VII, Anatolien und seine Nachbarn vor 10.000 Jahren/Anatolia and Neighbors 10.000 Years Age*, s. 115-124, Der Anschnitt, Beiheft 31, Blömeke Druck SRS GmbH, Bochum.
- Mollist, M. (1998). Des Representations Humains Peintes au IX millenaire BP sur le Site de Halula (Vallee" de l'Euphrate, Syrie), *Paleorinet* 24 (1), s. 81-87.
- Molist, M.& J. M. Faura (1999). Tell Halula: Un Village des Premiere Agricultures-Eleveurs dans la Vallee de L'Euphrate, G. Del Olmo Lete ve J.-L. Montero Fenollos içinde, *Archaeology of the Upper Syrian Euphrates the Tishrin Dam Area, Proceedings of the Internationl Symposium Held at Barcelona, January 28th-30th 1998*, s.27-40, Universidad de Barcelona, Barcelona.
- Özdoğan, M. (1996). Yakın Doğu Neolitiği ve Güneydoğu Anadolu. Eleştirisel Bir Değerlendirme. N. Başgelen içinde, *Eski Yakın Doğu Kültürü Üzerine İncelemeler / In Memoriam İ.Metin Akyurt-Bahattin Devam Anı Kitabı*, s. 267-280, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özdoğan, M. & Özdoğan, A. (1998). Buildings of Cult and the Cult of Buildings, G. Arsebük, M, Mellink, W.Schirmer içinde, *Light on Top of the Black Hill, Studies Presented to Halet Çambel; Karatepe'deki Işık, Halet Çambel'e Sunulan Yazılar*, İstanbul: Ege Yayınları.
- Özdoğan, M. (2004). Neolitik Çağ-Neolitik Devrim-İlk Üretim Toplulukları Kavramının Değişimi ve "Braidwoodlar", *TÜBA-AR VII*, s. 43-51.
- Özdoğan, M. (2007). Bazı Genellemeler-Öngörüler, M. Özdoğan, N. Başgelen içinde, *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı. Türkiye'de Neolitik Dönem: Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, s. 441-458, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özkaya, V., San, O. (2007). Körtik Tepe. M. Özdoğan, N. Başgelen içinde, *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, s. 21-36, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özkaya, V., Coşkun, A., Soyukaya, N. (2012). *Körtik Tepe*. Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Yayınları.
- Özkaya, V. ve Coşkun, A. (2013). Körtik Tepe, Batman: Yerleşik yaşamın başlangıcı. N. Karul içinde, *Arkeoatlas: Sayı 8*, İstanbul, s. 30-39.
- Papathanassopoulos, G. A. (1981). *Neolithic and Civilization*, Melissa Publishing House, Atina.
- Rollefson, G. (2008). Charming Lives: Human and Animal Figurines in the Late Epipaleolithic and Early Neolithic Periods in the Greater Levant and Eastern Anatolia, *The Neolithic Demographic Transition and its Consequences*, J.-P. Bocquet-Appel, O. Bar-Yosef içinde, C.Springer Science+Business Media B.V., s. 387-416.
- Rosenberg, M., & Peasnell, V. L. (1998). A report on soundings at Demirköy Höyük. *Anatolica*

24, s. 195-207.

- Rosenberg, M. (2007a). Hallan Çemi, M. Özdoğan ve N. Başgelen içinde, *Türkiye’de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, sf. 1-11, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Rosenberg, M. (2007b). Demirköy. M. Özdoğan-N. Başgelen içinde, *Türkiye’de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, s. 13-19, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Rosenberg, M. (2011). Hallan Çemi, Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Kuniholm içinde, *Neolithic in Turkey New Excavation and New Res Tigris Basin*, Vol. 1, s. 61-78, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Rosenberg, M., & Erim-Özdoğan, A. (2011). The Neolithic in Southeastern Anatolia. S. Steadman , G. Mc Mahon içinde, *The Oxford handbook of ancient Anatolia, 10,000-323 B.C.E.*, s. 125-149, New York: University Press.
- Schmidt, K. (2007a). Göbekli Tepe. M. Özdoğan, N. Başgelen içinde, *Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı. Türkiye’de Neolitik Dönem. Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, s. 115-129, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Schmidt, K. (2007b). *Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar*, İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları.
- Schmidt, K. (2010). Göbekli Tepe- The Stone Age Sanctuaries, New result of ongoing excavations with a special focus on sculptures and high reliefs, *Documenta Praehistorica*, XXXVII, s. 239- 256, fig. 20.
- Stordeur, D. ve Abbés, F. (2002). Du PPNA au PPNB: Mise en lumière d’une phase de transition à Jerf el Ahmar (Syrie), *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 99/3, 563-595.
- Taş, T. (2021, Kasım). Neolitik Devrimin Evreni, *Atlas Dergisi*, Sayı:343, s. 52-71.
- Tekin, H. (2017). *Tarihöncesinde Mezopotamya, Yeni Yaklaşımlar, Yeni Yorumlar ve Yeni Kronoloji*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Verhoven, M. (2002). Ritual and its investigation in Prehistory, edited by H.G.K Gebel, B.D. Hermansen and C.H. Jensen içinde, *Magic Practices and Ritual in the Near Eastern Neolithic*, Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence and Environment 8, Berlin, ex oriente 2002, 5-40.
- Verhoeven, M. (2011). The Birth of a Concept and the Origins of the Neolithic: A History of Prehistoric Farmers in the Near East. *Paléorient*, vol. 37, 75-87.
- Yakar, J. (2014). *Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları, Neolitik ve Kalkolitik Çağ Topluluklarının Sosyo-Ekonomik Yapıları, İnanç Sistemleri ve Teknolojileri*, Cilt I, İstanbul: Homer Kitabevi.